

Székelyföldi gyepűk

Megoldódóban a rikai töltésvonalat rejtélye

Orbán Balázs *A Székelyföld leírásában* bizonyos, a gyöngysor fölfűzött szemeihez hasonlóan elhelyezkedő községek területéről meglehetősen aprólékosan ismertet egy — ma is meglévő — töltésvonalatot. Ez a Barcaság nyugati határvonalán halad, majd annak képzeletbeli meghosszabbításában, helyel-közzel megszakadva, északi irányban összesen mintegy 80 kilométer hosszan nyúlik a Középső-Hargita óriás tűzhányó „üstjének“ keleti pereméig. Orbán leírása szerint faragatlan sziklatömbök-ből meg földből készült, megközelítőleg 2 öl széles és ölnyi magas (egy öl kb. 2 méter). Keleti, helyenként nyugati oldalát még ma is eléggé mély árok szegélyezi. Néhol sűrű erdők rejtik lombsátruk alá. Orbán egyes szakaszait át is metszette, s ekkor — közép-mélységének megfelelő szinten — tőle téglapornak vélt, több hüvelyknyi vastagságú, dögöltnek látszó, vörösesre égetett töltésmagra bukkant. Sehol sem akadt azonban a római utakat olyannyira jellemző burkolatra (*stratumen*). A töltés anyaga mindenütt a terep talajáéval azonos: a teres helyeken föld, a hegyvidéken föld, sziklatömbök és kövek. A töltésrészek sok esetben a felszín alakulásának szinte fittyet hányva, „toronyiránt“ futnak hegyen-völgyön, meredek oldalakon.

A falu népe „barázdát“ látott benne; keletkezéséről fogalma sem volt és ma sincs, éppen ezért tarka regéket szőtt hajdani rendeltetése köré. Csere János szülőföldjén, Apácán, Alsórákoson és Homoródújfaluban *Kakasborozdának*, Szentkeresztbányán *Ördögborozdának* nevezik, Lővétén *Pogány-* vagy *Ördögárok*ként, Felsőrákoson pedig *Országhatár*ként vagy *Fejedelmi méta*ként emlegetik.

Orbán Balázs ezeknek az ismeretlen eredetű, nyilván védelmi jellegű töltésrészeknek a kinyomozásával nagy szolgálatot tett e délkelet-erdélyi vidék történelmi emlékeinek fölleltározása tekintetében. Nagyszerű kalauzunk több kötetében elszórt leírásait figyelmesen tanulmányozva, a kérdés lényegére tapintó észrevétele nyomán valamit mi is határozottan fölismerhetünk: az említett töltés-szakaszok *egy összefüggő rendszer* térben látszólag különálló, valójában egymáshoz szorosan kapcsolódó részeit képezik.

A kérdés kellő megvilágítása érdekében az Orbán fölfedezte és kijelölte helyeken át kísérjük végig madántávlatból a töltésvonalatot. A kriz-

bai vár közeléből indul ki, és a Barcasági-medencét nyugatról szegélyező Persányi-hegység ormain vonul északra a festői részletekben korántsem szűkölködő rákosi szoroshoz, majd az Olton átkelve, a Karhágó tetejére kikapaszkodva, a Rika-erdeje keleti „kifutványait“ szeli át. A Kishomoród meg a Vargyas vize között nagyjából délről északra irányuló elaggott földszínű hegységen a híres almási barlang környékére, majd tovább, az említett két folyócska közrefogta „láz“-részen át, a Középső-Hargita említett „üstje“ keleti peremének nyugati oldalára kanyarodik föl. Itt aztán elenyészik; legalábbis nem nyomozhatni tovább.

Orbán érdekes és az utóbbi évek következetes kutatásainak köszönhetően jobbra helytállóan bizonyuló megfigyelése értelmében, nyugatról főként tekintélyesebb magaslatokra épített (mészhabarcs kötőanyagú) kővárak kísérik a töltést. Vonulatába vagy annak közvetlen közelébe esik a krizbai vár, az ürmösi *Tepej* (Tepő, Töpe), *Mihályvára*, a rákosi *Tepej*, *Huszt-*, *Kustaly-* és *Hagymás-vára*. Orbán észrevétele szerint ezek többnyire látó-összeköttetésben voltak egymással. Az Orbántól fölkellett érdeklődés terelte az egykori Udvarhely vármegye vezető köreinek figyelmét erre a sok-elemű, építetésekor kétségtelenül sok munkáskezet foglalkoztató, tehát magas fokú szervezettséget követelő és — ebből következően — erős társadalmi-gazdasági, illetőleg politikai-katonai hatalom jelenlétére utaló védelmi létesítményre. Az általában, sajnos, felületesen vizsgálódó, gyakran elhamarkodottan ítélő s éppen emiatt sokszor elfogadhatatlan következtetésekre jutó Téglás Gábor dévai főreáliskolai tanárt kérték föl „szakszerű“ végigkutatására.

Téglás a futólagos és nem eléggé körültekintő terepkutatás rendjén tőle fölkeresett erődítményeket, nemkülönbén a meg-megszakadó töltés-vonulatot szintén egységes rendszerbe tartozónak jelenti ki, de csaknem ellentmondást nem tűrő hangon Dácia tartomány keleti *límes*e (védelmi hálózata) egyik szakaszaként méltatja, s a római hadsereg alkotásának tartja.

Fölmerül a kérdés: magunkévá tehetjük-e Téglás véleményét, vagy pedig más korszak létesítményének kell tartanunk az említett védelmi rendszert? Egyetlen alapigazság kétségtelen (előbb már szoltunk róla): a Rika-erdejében, egyik számottevő hosszúságú szakaszon, a töltés a Persányi-hegység vén hátába *keletről* bevágódott vizek völgyeit zárja el harántosan; Szentkeresztbányától délre—délekeletre, az ún. *Vészkaréj* tágas fenyves fennsíkjának sziklás oldalú *keleti* peremén húzódik végig, sőt a Hargita vulkanikus „üstjének“ szintén a *keleti* szegélyére kapaszkodik ki. E három, a védelmi rendszer természetének meghatározását lehetővé tevő, nagyon lényeges megfigyelés értékét nem rontja le az a látószólag ellentmondó körülmény sem, hogy a töltés árka bizonyos szakaszokon annak nyugati oldalán húzódik. Ez talán inkább más hadászati elképzelésnek, más harcászati módszerek alkalmazásának (esetleg építetési megfontolásoknak) az egyenes következménye, és elhanyagolható mozzanatnak vehető az előbb említettekhez képest; nem tévesztheti meg a kérdéssel teljes keresztmetszetében foglalkozó kutatót. Következtetéseink levonásakor, a korábbi érvekre támaszkodva megállapíthatjuk, hogy a védelmi rendszer valamely erős törzsszövetség vagy inkább államhatalom *kelet felől* várható támadások elleni fölkészüléséről bizonykodik. Első pillantásra tehát minden további nélkül elfogadhatnók Téglás

lás véleményét a római *limes*re vonatkozóan, néhány körülmény azonban fölöttébb gyanúsnak tűnik és óvatosságra int.

A figyelő- és jelzőtornyok mindenekelőtt föltűnően hiányzanak a vonulat mellől, noha ezek a római Dácia más, alaposan bejárt határszakaszain sehol sem maradnak el. Másodszer a töltés vonala a bizonyos vonatkozásban sarokpontként vehető, valóban római eredetű *Hagymás-vára* „burgus“-ától északra fekvő területeken kissé északkeletnek tartva *jelentékenyen eltávolodik* Dácia megközelítőleg északnyugat—délkeleti irányú peremtábor-sorának vonalától, holott — római volta esetén — legálább nagyjából annak a tengelyét kellene követnie, hiszen akkor a kettő kölcsönösen összefüggött volna egymással. A római hadseregben az évszázados gyakorlattal kialakult hadászati szabályokat ugyancsak betartották; éppen ezen a szakaszon került volna sor a „szabványhoz“ nem igazodó, a megszokottól nagyon elütő, a földrajzi adottságokat nagyszerűen fölhasználó, azok szerint változó, azokhoz ragyogóan alkalmazkodó, de végeredményben mégiscsak *kivételes* megoldásra? Téglás fölfogásának homlokegyenest ellentmond azután egy, az ő eszében érvként hihetőleg még csak meg sem fordult harmadik, semmiképpen el nem hanyagolható körülmény is: *a töltésvonulatnak a rákosi szorostól délre, a Persányi-hegység déli szárnyán való végighúzódása, annak pusztja ténye.* A ma már egyre világosabban kirajzolódó s alapjaiban bizonyára még Traianus császártól kijelölt római védelmi vonal ugyanis az olthévízi *castrum*-nak a látszat szerint ezzel kapcsolatos telepítése ellenére sem követi tovább a Persányi-hegység dél felé folyvást magasodó akadályövezetét, hanem a Homoródszentpálnál és Barótnál alkotott enyhe kettős könyökkel keletre fordulva, valahol a bájos Baconi-medence északi szegélyén, talán az Uzonka- meg Gohán-vize völgyének irányában keresztezte a Baróti-hegység alacsony kárpáti-homokkő vonulatát, majd az Oltszemtől bizonyos távolságban északra húzódó, föltételezhető sáv tengelyében keletnek tartva, harántosan kelt át a Bodoki-havason, és — valószínűleg a szaggatott felszínű Kászoni-medence kihagyásával — valahol a Háromszéki-medence, az ún. Felső-Háromszék északi peremének erre alkalmas magaslatain húzódott a berecki római tábor, népies nevén *Veneturné-vára* felé.

Összegezve: Orbán Balázs kora-középkorinak, közelebbről „székely“ eredetűnek vélte a töltésvonulatot, és (kevésbé árnyalatosan ítélve) hozzákapcsolta a közelében levő összes kővárat. Téglás Gábor viszont csupán római alkotást kerestt benne. Ime, a szorgalmas és jóakarátú, de nem eléggé alapos tudású kutató-elődök két, első pillantásra egyaránt csábító föltételezése. Melyiket fogadjuk el igaznak?

*

A talányos ügy eldöntésére az első világháború előtt Kolozsváron működő, főként családtörténettel és genealógiával foglalkozó, de a harmincas évek elején a székelyek eredetének kérdéseit is boncolgató Sándor Imre egyik — saját kutatásaink fényében helyénvalónak bizonyuló — észrevételét is segítségül hívjuk. Sándor a határnévként ma is élő, már Orbán közölte *Országhatár* és *Fejedelmi méta* (töltésszakasz) elnevezésből kiindulva, részletes térkép alapján veszi számba a töltésvonu-

lat közelébe eső helységek mai vagy közelmúltbeli határneveit, s figyelmet érdemlő eredményre jut. A vonulat a homoródoklándi Kustaly-vára közelében (már Orbán észrevétele szerint is) *Gyepübükkén* halad át. Az ettől keletre fekvő Erdőfüle, Bardóc, Székelyszáldobos és Vargyas közén emelkedő legjelentősebb magaslatot *Gyepűfejének* hívják. De másutt is elő-előfordulnak hasonló jellegű határnevek. Az említettekől jó néhány kilométerrel északabbra, a Székelyudvarhely—Csíkszereda közötti műúttól érintett Kápolnásfalun szintén *Gyepűpatak* folyik át. Szentkeresztbánya városától keletre, közvetlenül a töltésvonulat előtt szökell kőről kőre a másik *Gyepűpatak*, míg a harmadik *Gyepűpatak*, a Vargyas bal oldali mellékere, az almási szoros bejáratán felül szakad a szurdokot vágó víz medrébe. (Azt az alacsony hágót viszont, amely ezzel a völgyecskevel szemben Homoródmás felé az átjárást megkönnyíti, talán nem véletlenül *Vaskapuként* emlegetik.) A negyedik *Gyepűpatak* szintén a vonulat közelében ered: az *Órhegy* és a *Kapushegy* közén bemélyülő völgyben csörgendezve Székelyzsombor keleti részén folyik át. Egy 1359-ben kelt oklevél ugyancsak Székelyzsombor határából említi a *Zoltángyepű* nevet. Sándor Imre bátran ide számíthatónak tartja „a vonulattól kissé távolabb nyugatra fekvő *Gyepes* nevű községet is“. Ezt a nézetét annál jogosabban magunkévá tehetjük, mivel az említett helységtől valamivel délebbre levő Recsenyéd határának északkeleti negyedében ismét föltűnik a *Kapustető* név. Ne feledkezzünk meg azután arról sem, hogy Felsőrákos és talán Székelyzsombor lakossága is *Ország-határként* vagy *Fejedelmi metaként* ismeri a töltésvonulat egyik szakaszát. Sándor Imre vélekedése szerint éppen ezek a nevek őrizték meg napjainkig, ha mégoly halványan átcsillanva is a múlt ködén, a gyepű fogalmát és rendeltetését.

Hihetőleg a gyepűvédelemhez kapcsolódó vigyázás emlékét őrzi a Székelyzsombor, valamint Olasztelek határában magasodó egy-egy *Órhegy*, továbbá a Vargyastól északra domborodó *Látóhegy* is. Bizonyára az örök továbbította jelzések emléke él a Székelyzsombortól délkeletre emelkedő *Kürtölő-tető*, meg a töltésvonulattól keletre eső, a már említett *Gyepűfeje* magaslata alatt elnyúló *Székelyszáldobos* település nevében. Mátyás király egyik 1463-ban, Budán kelt oklevele magyarázza meg világosan a *Kürtölő-tető* s ez utóbbi falunév jelentését. Utasítása értelmében a közelgő veszedelmet kürtökkel és „lármafákkal“ (*zaldobonibus*, fakalapáccsal ütött ún. tókával), valamint jelzőtüzekkel kellett hírlélni. Érdemes megjegyeznünk különben, hogy Székelyszáldobos nevéhez hasonló hangzású helységnév Biharban, tehát éppen az udvarhelyszéki székelyek XIII. század közepe előtti valószínű szállásterületén háromszor is előfordul *Száldobágy* alakban. (A *száldob* szó jelentése a régiségben a nyelvészek megállapítása szerint 'hárs, hársfa'.)

Helyenként szándékosan hagyott átjárók szakították meg a gyepűvonalat. Ezek máig hagyományozott emlékét kell látnunk a Lövététől és Homoródmástól a Vargyas völgyébe viszonylag könnyű átjárást biztosító hágók *Vaskapu* nevében, ezenkívül a Homoródoklándtól, illetőleg Homoródújfalutól nyugatra csúcsosodó *Vaskapu-tető*ben is (déli szomszédja, s ez a körülmény semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül, szintén *Órhegy*), nemkülönben a recsenyédi meg a székelyzsombori *Kapustető*ben. *Sapienti sat!* . . .

Úgy véljük, a fentebb idézett helynevek a védelmi töltés két oldalán bizonyos, legfőnnebb 15—18 kilométernyi széles sávban való *sűrűsödése* nem tulajdonítható csupán játékos véletlennek, hanem egykori valóságos történelmi és katonaföldrajzi helyzetet tükröz, még a maga — kétségtelenül más székely csoportoktól áthagyományozott — hézagos, töredékes voltában is. Ha ezek a helynevek *falvak határával* volnának kapcsolatosak, akkor más helységek határnév-anyagában is szerepelniük kellene, márpedig ez, legjobb tudásunk szerint, egyáltalán nincs így. Sándor Imre szavait idézve joggal mondhatjuk tehát, hogy noha „a helynevek tanúságát aránylag nagyon kicsi helyre szorítottuk, úgy hisszük, mégis sikerült bizonyítékot szolgáltatnunk arra, hogy nemcsak az egykori gyepűvonal, hanem a gyepűvédelemmel kapcsolatos ténykedések emléke is . . . (ismételjük, *közvetve*, más székely határőr-csoporthoz öröklődve, az időbeli távolság ködében már meglehetősen elkopottan) fennmaradt a nép tudatában. Feltehető ugyan, hogy a hajdanában itt letelepedett székelyek a római *limes*re bukkanva és annak az előttük jól ismert gyepűvel való hasonlóságát fölismervén azt gyepűnek nevezték, és ez okon maradtak fenn a gyepűvel összefüggő helynevek. Ámde nemcsak a gyepűre vonatkozó fogalmakat örökítették meg, hanem azonkívül a védelmi rendszer körébe tartozó fogalmakat (Órhegy, Nézőhegy, Látóhegy, Kürtölő-tető, Kapus-tető, Vaskapu stb.) is. Tehát a gyepűk a védelem céljaira be is voltak rendezve és erre használatba is véve“. A betelepülők elvben örökölhették volna ugyan a „főnmaradt“ *limes*vonalat, de a védelmi rendszer körébe tartozó fogalmak nevét már természetesen nem; *ezt csakis ők adhatták* azoknak, az előre megszabott feladatokra való fölhasználásuk során. Ez a figyelmen kívül nem hagyható körülmény ismét támogatja a védelmi vonal létevel, annak valóságos gyakorlati rendeltetésével kapcsolatos állításunkat.

A jól nyomon követhető erődítés-maradványokon meg a helyneveken kívül azonban a gyepűség főnállása *oklevéllel is igazolható*. II. Endre magyar király 1211. évi okmányában, mellyel a Barcaságot a teuton lovagrendnek adományozza, a következők olvashatók: „... az első határ kezdődik *Almagevár* [ma Halmágy] *gyepűinél* és onnan halad *Noilgiant* vára [valószínűleg a későbbi Heldenburg] *gyepűségéig* és innen a miklósvári *gyepűkig*, ahol az Althnak nevezett folyó [az Olt] van, és innen követi a víz folyását mindaddig, amíg a Tortillou [neve csak németül maradt fenn: Tartlau] patak az Althba ömlik...“ Az oklevélben említett gyepűvonal tehát részben fedni látszik az Orbántól meg Téglástól jól-rosszul megfigyelt gyepűség alig tanulmányozott déli szakaszát.

A Hargita-kráter keleti pereméről kiinduló, a tőle délre terjengő széles „láz“-on, majd a Persányi-hegység lekopott ormain folytatódó töltésvonulat nagyon régi ugyan, de — az előrebocsátottakból már sejtethetően — korántsem a római foglalás maradványa. Abban az időben az „anyaszéknek“ nevezett Udvarhelyszéknek főként a Nagykküllőtől délre eső részeit ugyan *székelyek*, de valószínűleg nem a mai székely népesség elődei, hanem a későbbi háromszéki székelyek keleti csoportja, a kézdi székelyek ősei tartották megszállva. A Barcaság, illetőleg a későbbi Háromszék területe akkoriban még minden bizonnyal csupán a Fogaras-földjéről ismeretes előretolt órállomásokhoz hasonló, határterlepekkel vigyázott gyepűelve volt. Az előbbi medencében, oklevélből ki-

mutathatóan, románok is laktak, de a gyepűelvére a magyar királyi hatalom a kúnokkal testvér, ám azokkal régóta ellenséges viszonyba került — s így a velük való harcokban jól fölhasználható — besenyő „hadakat” is telepített. A Barcaság déli felében mindmáig használatos Barca, Brassó (<Barassu), Tartlau (<Tortillou), Tömös, Törcs(vár), Zajzon neve az eddigi kutatások szerint besenyő eredetűnek látszik. A medence északi „öble” nyílásánál létesített, az Alcsíkba és az Olt völgyének Sepsibük-szád—Sepsiszentgyörgy szakaszába vezető átkelést lezáró, oklevelekben is említett, kétségtelenül besenyő lakosságú és nevű Barót, Bibarcfalva és talán Bacon, továbbá Felsőrákos léte is emellett érvel. A királyföldi szászok II. Endrétől kapott 1224. évi kiváltságlevelében ezért nem véletlenül szerepel a Barcaságot nyugatról és északnyugatról határoló Persányi-hegység „*silva Blacorum et Bissenorum*” („a románok és besenyők erdeje”) elnevezése.

*

Töltésvonulatunk keletkezésével és rendeltetésével kapcsolatosan úgy hisszük, a Hargitától nyugatra eső területeken, valamint a Persányi-hegység egyes magaslatain épített, láthatóan bizonyos rendszerbe sorakozó erősségek régészeti megvallatása kínálja a perdöntő bizonyítékot.

A messze földre való ellátást biztosító híres Firtos-váráról, valamint a Székelyudvarhely melletti Budváráról a közelmúltban már írtunk a *Korunk* hasábjain* a varsági Tartód-várával kapcsolatosan. Ott azt mondtuk: ezek a mészharcossal kötött kőfalú erősségek egy XI—XII. századi védelmi rendszernek voltak a tagjai; I. László vagy Könyves Kálmán király intézkedései nyomán került sor emeltetésükre, s a kelet felé terjeszkedő magyar hűbéri királyság akkori megerősített határsávjának váltak alkotóelemévé. E véleményünk igazolódott tavaly nyári ásatásaink rendjén a Homoródoklánd határában levő — a *Kakasborozdától* meg a *Gyepűbükke* magaslatától mindössze 1200—1300 méterre fekvő — *Kustaly-várát* illetőleg is. Sőt, az Imreh Barna alsórákosi református lelkész gyűjteményébe került régészeti anyag alapján ítélve, a rákosi szoros déli oldalát vigyázó *Mihály-váráról* is ez állítható. Az említett ásatásaink során napfényre jutott jellegzetes edénytöredékeken kívül (melyek az erősségek keletkezésének korát segítenek meghatározni) ezt a nézetet támogatja a *Kustaly-várától* nem messze eső, ún. *Béla-bán várában* a múlt század derekán előkerült éremlelet is. Az Orbán közlése alapján ismeretes — azóta sajnos elkallódott — éremkincs I. Béla, I. László és Könyves Kálmán király pénzeit tartalmazta 1060—1114 közéről, s hihetőleg a XII. század első felében, legkésőbb a közepe táján rejthették el.

Végso következtetéseink megfogalmazása előtt szenteljünk néhány szót az 1971. évi nyári ásatásaink egyik jelentős objektumát alkotó *Kustaly-varának* is (a másik a Téglás Gábor állítását részben megerősítő, négyszögletes alaprajzú, valóban római erődítmény — Hagymás vára volt).

Kustaly-vára (a név jelentése és eredete egyelőre megfejtetlen; átvettük az Orbán használta írásos alakot, de talán helyesebb volna *Kustajt* írni) építtetői szokatlanul jelölték ki az erősség helyét. A várat hor-

* *Korunk*, 1971. 8.

dozó magaslat ui. nem különálló, nehezen támadható, elszigetelt hegytető, hanem a Székelyudvarhelyt Baróttal összekötő megyei út Homoródoklánd—Vargyas közötti szakaszától délre emelkedő *Heveder-hegyese* meg a *Gyepübükke* lapos, bükkös teteje közötti, alig észrevehető nyeregben fekszik. A magaslat délre és délnyugatra lassú eséssel, enyhe lejtővel bocsátkozik a Rika-patakához északról folydogáló Csihányos-vízének árka fölé. Valószínűleg éppen e sajátos helyzet miatt vált szükségessé a várat mindenünnen kerítő, nagyjából 2,5—3 méteres, ma is elég mély védőárok kiásása. Mint az alaprajz elkészítésekor kiderült, a vár nem négyzetes vetületű, ahogy korábbi terepkutatásainkkor véltük (megtévesztett a szinte áthatolhatatlanul sűrű bokros), hanem a kört megközelítő tojásdad alakú. Védőárkának keleti szakasza a megkívánt mértéknél jóval (kb. 32 méterrel) északabbra végződik, a fokozódó lejtő kezdetétől lefelé haladva. Ez a nagyon érdekes és — eddigi tapasztalataink alapján — szokatlannak tűnő megoldás nyilván a *kelet felől várható támadások* sikeresebb elhárításának igyekezetét sugallja. (Itt is szükségesnek véljük megjegyezni: a *Kakasborozda* töltésvonulata a vártól keletre alig 1200—1300 méterre húzódik: a *Likat-tetőtől* az ún. *Medveárokig*.)

Felhős, ködös időtől eltekintve, észak felől ide látszik a székelyudvarhelyi *Szarkakő* 889 méteres magaslata (azaz egyetlen jelzőhely közbeiktatásával a *Budvár* is), valamint a *Firtoshegy* 1067 méteres csúcsa. Dél felől viszont az Olt bal partján Ágostonfalva fölé magasodó, a rákosi *Mihályvár*ával bizonyára látó-kapcsolatban lévő helyek legtekintélyesebbjei: a *Deasupra dosului*, valamint a *Jáhoros-tető* biztosíthatta a jelzőhálózat zavartalan működését. Kustaly-vára tehát — akár közvetve, akár közvetlenül — látó-összeköttetésben állott az említett erősségekkel!

A hadászati tekintetben látszólag jelentéktelen, sőt bátran kimondhatjuk: hátrányos helyre telepített, a minden nevezetesség nélküli nyakat lezáró vár kelet felé forduló védelmi rendeltetésének — a keleti védőárok másképp megmagyarázhatatlan meghosszabbításán kívül — a várba való egyetlen bejutási lehetőség elrendezése is bizonyítéka. Az erősség „fennlapályocskájának“ északi pereménél 3,5—4 méterrel alább húzódó, kissé benyergesedő, közvetlen utat az egész északi oldal hosszában „tűz alatt“ tarthatták, más szóval oldalozhatták. (Tehát itt is a varsági *Tartód-* és a székelyudvarhelyi *Budvára* esetében megfigyelt védelmi elvet alkalmazták.) Az út az északi védőárok keleti vége és a megnyújtott keleti védőárok még ma is tekintélyes mélyedése között hagyott „földszoroson“ ért föl az erősség északkeleti sarkába. (A váracska ásatásunk kezdete előtti felszíne sűrű „ciherrel“ borított, hepehupás felület volt a különböző korú, sekélyebb-mélyebb gödrök miatt, amelyek kincskeresők „kezemunkái“.)

Noha kutatóárkaink mindenikében kerültek elő mészhabarcsrögök kisebb-nagyobb mennyiségben, sem az északi oldalon nyitott I., sem a nyugati II. szelvényünk nem adott megnyugtató választ a vár eredetét és jellegét illető szorongó kérdésekre, s e tekintetben nem jutottunk előbbre az északi I. és déli II. felület kibontásával sem. A két utolsó, izgalmas napon, sőt mondhatni az utolsó órák feszült hangulatában aztán a keleti oldal peremébe mélyesztett III., valamint a vár belsejében kezdett IV. számú kutatóárok hozta meg az annyira áhított megoldást: a döntő bizonyítékot kínáló anyagokat, az értékes megfigyelési lehetőségeket, az

oklevelek erejével valló régészeti jelenségeket és az azokból következő régészeti-történelmi eredményeket. A III. kutatóárokban végre előbukkant a részben helyben termelt durva kárpáti homokkő (inkább durva konglomerát) hömpölyköveiből, részben nagyobb távolságról, a hargitai vulkáni fennsík déli nyúlványairól ide szállított, faragatlan közettömbökből épített, mészből gazdag habarccsal kötött, zömök, szilárd fal-maradvány. (Egyebünnen 1902-ben, a megyei út készítettésekor szedték ki a kőanyagot, kapzsiságtól vezetett, eléggé nem kárhóztatható „gazdaságossági“ elgondolás következtében, a tudomány mérhetetlen kárára.) Az alapot a valóságos fal-szélességnél jóval kinnebb, szinte „széletterpeszkedve“ elhelyezett, még hatalmasabb faragatlan tömbökből rakták. A kemény, szilárd alapozás láttán úgy véljük, legalább itt — a keleti oldalon — eredetileg valóban erős és tekintélyes magasságú kőfalnak kellett emelkednie. A fal lábától *kifelé* (azaz keletre) 34 centiméterre, az alapozással egy szinten még külön (tám?)fal húzódik, amely csupán egymás végébe helyezett hatalmas tömbökből áll. Ennek rendeltetése kutatásunk jelenlegi, kezdeti szakaszában még megfejtetlen; következő ásásainktól reméljük e kérdés megoldását is.

Kezdeti csüggedésünk örömmre fordulása után a többi kutatóárokban is számos díszített és díszítetlen, kora-középkori (XI—XII. századi) edénytöredéket, köztük fenékbélyeges fazekak aljának töredékeit sikerült napfényre hoznunk. Az erősség arányait, sajátos alaprajzát, mészhabarcos kőfalának rakás-módját, a tornyok és belső köépitmények hiányát, valamint a fazekas-termékek jellegét tekintve, Kustaly-vára helyét egészen határozottan a varsági *Tartód-vára*, *Firtosvára* (?), a székelyudvarhelyi *Budvára* és a még megásatlan alsórákosi *Mihályvára* erősségeitől jelzett védelmi vonalban jelölhetjük meg, mely annak újabb, eddig ismeretlen láncszemét alkotja.

Összegezőképpen elmondhatjuk: a Persányi-hegység hosszában kiépített, meg-megszakadó töltésvonalat, nemkülönben mindezek az erősségek a XI. század végéről vagy a XII. század elejéről származó, nagyjában északi—déli irányban, föltehetően egész Kelet-Erdélyen végighúzódó (erre is vannak, egyelőre ugyan hézagos, bizonyítékaink) határvédő berendezés szerves tagjaiként foghatók föl. Helyettesítik, illetőleg fölváltják a X—XI. század kezdetlegesebb gyepűségeit. További bővítésük, fejlesztésük, szabatosabb keletebbre (a Csíki- meg a Háromszéki-medencébe) tolásuk szerintünk a bizánci hadseregnek 1166-ban Erdély földjére hatolásához és itteni jelentős méretű dúlásaihoz kapcsolható, illetve az eseményekből következő fájdalmas tapasztalatok közvetlen eredményeként értelmezhető. Az említett számottevő keletre-nyomulás miatt a rikai-barcsági védelmi rendszer jelentősége a XII. század utolsó negyedének küszöbén erősen csökkent, ha egyáltalán meg nem szűnt. A XIII. század harmincas-negyvenes éveitől a kézdi székelyek csoportját is az „*universitas Sicularum de Thelegd*“ telepes-rajai váltották föl, s e használaton kívül került határerődítmények hajdani rendeltetése feledésbe ment; csupán néhány — szerencsénkre máig fennmaradt — határnév őrizte meg egykori szerepük fakult emlékét.

Ferenczi Géza
Ferenczi István